

Отримано: 02.02.2023.

Прорецензовано: 07.02.2023.

Прийнято до друку: 17.02.2023.

e-mail: svitlana.hodzhal@oa.edu.ua,

natalia.matviichuk@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2023-34-104-113

Годжал С., Матвійчук Н. Усноісторичні свідчення та спомини як джерело до вивчення російсько-української війни: методологічні та правові засади. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2023. Вип. 34. С. 104–113.

УДК: 930.2:94(477)

Світлана Годжал, Наталія Матвійчук

УСНОІСТОРИЧНІ СВІДЧЕННЯ ТА СПОМИНИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ПРАВОВІ ЗАСАДИ

У статті здійснено спробу узагальнити набутий досвід в усноісторичних дослідженнях та інтерв'ю, що застосовуються до респондентів певних категорій, визначити місце усноісторичних свідчень та спогадів як джерел до вивчення російсько-української війни, окреслити певні юридичні аспекти щодо оформлення результатів інтерв'ювання.

Ключові слова: усна історія, російсько-українська війна, респондент, інтерв'юер, транскрибування.

Svitlana Hodzhal, Natalia Matviichuk

ORAL HISTORICAL TESTIMONY AND MEMORIES AS A SOURCE FOR THE STUDY OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR: METHODOLOGICAL AND LEGAL BASIS

The paper attempts to summarize the experience gained in oral history research and interviews, which are applied to certain categories of respondents, to determine the place of oral history testimonies and memories as sources for the study of the Russian-Ukrainian war, and to outline certain legal aspects regarding the processing of interview results.

Oral history methodology is much more developed abroad than in Ukraine. Acquisitions in the field of oral history must be actively used when acquiring practical skills in this direction. When interviewing, it is necessary to take into account such factors as the physical, emotional and mental state of the respondent. The main task of the oral history researcher is not only to get the least subjective source of information about certain event, but also not to harm the interviewee.

Each category of respondents (divided according to different criteria) has its own peculiarities in interviewing. The narrative and survey technique depends on each category individually, which affects the method of evidence gathering.

When interviewing, one should use all possible means and methods for qualitative creation of a narrative, as well as its subsequent transcription and preservation. If the interview is recorded using audio and not video, it does not mean that it is worse. Each type of technical equipment has its advantages and disadvantages, and the quality of the source that will be stored or used in scientific work depends to a large extent on the technical equipment and skills of the scientist.

The correct legal registration of oral history evidence will help to use them in the future with the greatest benefit for science and social and political life. Oral history researchers in the process of collecting memories must strictly adhere to the legal norms of the current legislation, as well as to moral and ethical principles.

Moreover, one should not forget that the respondent is not a historical source; he or she is a living person with his or her own experiences, fears and emotions. Only in this case the creation of oral history sources will result positively.

Keywords: oral history, Russian-Ukrainian war, respondent, interviewer, transcription.

Вторгнення Російської Федерації до України стало актом зухвалої агресії та порушення норм міжнародного права. Такі дії країни-сусідки спричинили трагічні наслідки: загибель українських громадян, руйнування цивільної інфраструктури, тимчасову окупацію українських міст і сіл та ін. Кількість жертв та потерпілих у цьому протистоянні зростає з кожним днем, а у зв'язку із

деокупацією населених пунктів стає відомо про нові факти військових злочинів проти людяності та гідності українців.

Крім військової інтервенції ведеться не менша битва в інформаційному просторі. «Найголовнішим у гібридній війні є інформаційні атаки із залученням ЗМІ для проведення інформаційної роботи на нашій території. Тому сьогодні російські ЗМІ діють не як вільна преса, а як військовий підрозділ, який має на меті за допомогою геббельсівської пропаганди переконати світ про неучасть Росії у протистоянні», – сказав А. Парубій [17]. Важливо, що люди, які перебували під російською окупацією також були під впливом російської пропаганди, на що особливо необхідно звертати увагу при інтерв'юванні. Г. Почепцов вважає, що інформаційна війна це така ж стратегічна наступальна операція як і військова. Після завершення якої починається наступна фаза – наступальна стратегічна операція силами спецслужб. Науковець дотримується думки, що потрібна інформація створює потрібну реальність [16, с. 95].

Недарма на тимчасово окупованих територіях першими справами окупантів було не лише змінити владу на місцях, а й вимкнути український мобільний зв'язок та радіо й телебачення. Важливо було відрізати людей від українського інформаційного простору, замінити його російським контентом. Часто спогади опитаних про окупацію та дії загарбників мають відтінок сумніву щодо дій української влади, що нав'язано російською пропагандистською машиною. Відтак, актуальність збору свідчень учасників російсько-української війни є першочерговим завданням дослідників.

Станом на травень 2022 року 5 мільйонів громадян України, тікаючи від війни, покинули країну, а понад 7 мільйонів є внутрішньо переміщеними особами [29]. Як наслідок, дослідники з усної історії, етнографи, культурні антропологи та інші вчені розпочали збирання свідчень. Важливо зібрати й опрацювати свідчення усіх можливих представників різних соціальних груп українців, адже спомини про одну і ту ж саму подію можуть кардинально відрізнятись, оскільки, за своєю природою є суб'єктивними. Водночас необхідно співставляти цю інформацію з хронікою воєнних дій.

Різні установи, як закордонні так і українські, починаючи із перших днів війни, почали роботу із підготовки фахівців по збору цих свідчень. Такими формами були зустрічі зі студентами різних спеціальностей у ЗВО, тренінги та різні семінари. Серед міжнародних проєктів зацікавлення становить Літній інститут з досліджень на основі інтерв'ю та усної історії «Свідчення війни в Україні», який організований Альбертським університетом, Українською асоціацією усної історії та іншими організаціями. В умовах війни в Україні організатори літнього інституту пропонують академічну платформу для уважного й зосередженого обговорення потреб і викликів польових досліджень і проведення інтерв'ю в контексті поточної війни в Україні [29].

Подальший розвиток сфери усної історії є важливим, оскільки дослідники усної історії документують минуле, зберігаючи уявлення, яких немає у друкованих видах джерел. Кваліфікований фахівець повинен залишатися неупередженим, слухати та бути в курсі фону. І все ж інтерв'юєри також повинні служити каталізатором, ставлячи такі питання, які уточнюють неоднозначні висловлювання та створюють переходи для читача. Кінцевою метою є не інтерпретування, а фіксація фактичних доказів і, у підсумку, створення первинних документів, за якими історики можуть реконструювати минуле.

Важливим елементом збирання свідчень є проведення інтерв'ю. Необхідно толерантно та обережно проводити опитування, адже спогади часто можуть принести шкоду психічному здоров'ю людини. Методологічні та теоретичні основи усної історії як науки знайшли своє відображення у публікаціях українських дослідників А. Кілар, Т. Титаренко, В. Сіропол, Г. Грінченко, О. Кісь.

Українські дослідники ще у ХІХ ст. використовували метод інтерв'ю у зборі етнографічної інформації. Період організаційного становлення усної історії як науки розглядає О. Кісь у своїй публікації про міжнародну наукову конференцію «Усна історія в епоху змін: соціальні контексти, суспільно-політичні виклики, академічні стандарти» [10]. Теоретичні засади усної історії та її становлення розглянуто у більш обширній праці О. Кісь «Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади» [11].

Методологічні основи проведення інтерв'ю детально прописані у праці Г. Грінченко [2]. Окремі поради до збору свідчень, які ґрунтуються на інтерв'ю з учасниками російсько-української війни, подає у своїй публікації А. Кілар [9]. Особливості збору свідчень у працівників медично-санітарної служби описує В. Сіропол [19].

Закордонні дослідники мають набагато більше здобутків в теорії, практиці, методологічному апараті. Ця закономірність викликана тим, що вони мали більше свободи у розробці та реалізації методологічного апарату, більшому фінансуванні, тощо. Серед закордонних дослідників варто виділити М. Росс (вважають «матір'ю» усної історії в середньоатлантичному регіоні, вона викладала в Університеті Меріленду в 1970-х і 1980-х роках.) [25], Л. Абрамс, М. Фріша, Ш. Глюк, Д. Патай, Дж. Нойеншвандера, Р. Перкса, П. Томпсона. Їхні праці спрямовані на покращення методологічної бази та розширення інструментарію усної історії як науки і часто мають на меті ознайомити молодих науковців із надбаннями усної історії у різних її проявах.

Метою цієї публікації є узагальнити набутий досвід в усноісторичних дослідженнях та інтерв'ю, що застосовуються до респондентів певних категорій, визначити місце усноісторичних свідчень та спогадів як джерел до вивчення російсько-української війни, окреслити певні юридичні аспекти щодо оформлення результатів інтерв'ювання.

Для реалізації мети необхідно виокремити такі завдання:

- узагальнити інформацію щодо організаційної та інформаційної роботи у сфері збирання, транскрибування, збереження свідчень й спогадів російсько-української війни;
- виокремити основні механізми та методи, які можна використати при зборі свідчень, спираючись на досвід українських та закордонних дослідників, що не зашкодять психоемоційному здоров'ю як респондентів, так і інтерв'юєрів;
- прояснити окремі юридичні аспекти щодо збору свідчень серед різних категорій населення;
- визначити яким чином можна використовувати методи військової антропології, соціології, психології та сучасних інформаційних технологій для найповнішого збору свідчень без нанесення шкоди психоемоційному здоров'ю респондента.

Є такі моменти в історії, коли лише свідчення очевидців певних подій виступають єдиними джерелами, тому важливо зібрати спогади, адже з часом інформація забувається. Варто пам'ятати про суб'єктивність цих даних та факторів, які на неї впливають. Як вважає О. Кісь, унікальність дослідження у ділянці усної історії полягає в тому, що вчений не лише може інтерпретувати певні джерела, а й залучений до процесу їх створення. Дослідниця вважає, що від самого початку усноісторичні дослідження надавали виняткового значення запису та вивченню біографій, однак на сьогодні сутність біографічного підходу в межах усної історії докорінно змінилася [11]. Нині у фокусі наукового аналізу біографія простої людини у якій віддзеркалюється історія повсякдення, соціальні та культурні реалії, політичні й реальні цінності, норми, конвенції [11].

Як вже згадувалось, методологічні основи проведення інтерв'ю прописані у праці Г. Грінченко [2], саме ними рекомендовано користуватись при зборі інформації [7]. В роботі чітко прописані дії інтерв'юєра щодо обрання респондента, підготовки питань інтерв'ю, супровідної документації та транскрибування записаної інформації. Однак, праця видана 2007 р., тому деякі її положення потребують осучаснення відповідно до сьогоденних реалій. Дещо чіткіше та ширше укладено методичні рекомендації щодо збирання свідчень російсько-української війни співробітниками Інституту національної пам'яті. Так, історикня, завідувачка сектору обліку та збереження усних джерел Українського інституту національної пам'яті, координаторка проєкту «Майдан: усна історія» Т. Ковтунович провела лекцію для здобувачів вищої освіти Національного університету «Острозька академія», де ознайомила присутніх із механізмом збору свідчень, супроводжуваними документами, вказала на особливості інтерв'ювання таких респондентів [7]. У цих рекомендаціях враховані технічні можливості при інтерв'юванні, зокрема і можливість запису свідчень у синхронному режимі онлайн.

На сьогодні існує чимало ініціатив від громадських організацій, академічних спільнот, наукових інституцій, закордонних партнерів України та індивідуальних проєктів щодо збору та збереження свідчень та спогадів очевидців російсько-української війни. Одним із них є проєкт «Documenting Ukraine», який проводиться під патронатом Центру міської історії (Львів) та відеоархіву Fortunoff (свідчення щодо Голокосту) Єльського університету. За результатами цього проєкту передбачається створення комплексного архіву матеріалів, зібраних та опрацьованих дослідниками. Виконавці цього проєкту мають можливість отримати фінансову допомогу для більш обширної реалізації цієї роботи [24].

Проблемні питання щодо методики інтерв'ювання різних категорій респондентів привертає увагу не лише українських, а й закордонних дослідників і часто стають предметом обговорення на різних

конференціях, літніх школах [29], онлайн-семінарах, тощо. Ще до початку повномасштабного вторгнення представники Української асоціації усної історії (УАУІ) намагалися залучити та провести навчання для якнайбільшої аудиторії щодо створення та опрацювання усноісторичних джерел [1].

Інтерв'ювання свідків військових дій, біженців, учасників та внутрішньо переміщених осіб відрізняється від звичайного запису споминів. О. Кісь виділяє такі основні проблемні моменти у роботі зі свідченнями як усноісторичними джерелами (на прикладі інтерв'ювання учасників АТО):

- драматичні події на Майдані та досвід АТО змушують звернути особливу увагу на психологічні аспекти роботи усних істориків, яким доводиться мати справу з людьми, що переживають гостру психологічну травму, перебувають в умовах збройного протистояння, зазнали особистих втрат, стали жертвами насильства тощо;

- у сучасних контекстах перед дослідниками постають нові етичні виклики, зумовлені загостренням політичних конфліктів в українському суспільстві, соціально-економічної кризи і зубожіння, тощо. Дослідникам доводиться виробляти додаткові прийоми і заходи, які допомагають «не нашкодити» ані респондентам, ані досліджуванім спільнотам, ані власне самому дослідникові. Збереження психічного здоров'я дослідників та зменшення ризиків «професійного вигорання» стають актуальними темами порядку денного;

- на перший план також виходять (раніше недооцінені) юридично-правові аспекти практики усної історії: у зв'язку з набуттям чинності Закону України «Про захист персональних даних» підвищуються вимоги до належного документального супроводу проєктів, дотримання відповідних норм зберігання і особистих свідчень, пошуку ефективних механізмів їх архівування, удосконалення і використання [10].

Юридичне оформлення супровідної документації до інтерв'ю підпадає під такі законодавчі акти як ЗУ «Про захист персональних даних», ЗУ «Про інформацію», ЗУ «Про державну таємницю», ЗУ «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України», Конвенція ООН «Про захист прав дітей», тощо.

Відповідно до ЗУ «Про інформацію», не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та захисту прав людини. До конфіденційної інформації про фізичну особу належать, зокрема, дані про її національність, освіту, сімейний стан, релігійні переконання, стан здоров'я, а також адреса, дата і місце народження [5]. Перед початком інтерв'ювання необхідно отримати згоду респондента на обробку персональних даних.

Відповідно до ЗУ «Про захист персональних даних» згода суб'єкта персональних даних – це добровільне волевиявлення фізичної особи (за умови її поінформованості) щодо надання дозволу на обробку її персональних даних відповідно до сформульованої мети їх обробки, висловлене у письмовій формі або у формі, що дає змогу зробити висновок про надання згоди [4]. Персональні дані обробляються у формі, що допускає ідентифікацію фізичної особи, якої вони стосуються, не довше, ніж це необхідно для законних цілей, у яких вони збиралися або надалі оброблялися. Подальша обробка персональних даних в історичних, статистичних чи наукових цілях може здійснюватися за умови забезпечення їх належного захисту [4]. Бланк згоди на оброблення персональних даних необхідно заповнити перед записом інтерв'ю. Без згоди неможливо опрацьовувати, використовувати як джерело або здійснювати будь-які інші дії щодо свідчень, які отримуються. Відомості про особу можуть бути будь-якими за формою. Очевидно, що найбільш часто використовується, чи зустрічається, алфавітно-цифровий формат: таблиці, тексти, повідомлення і т. д., тобто те, що зручно обробляти в такому вигляді засобами автоматизованої обробки [13]. Прикметно, що забороняється обробка персональних даних про расове або етнічне походження, політичні, релігійні і світоглядні переконання, членство в політичних партіях та професійних спілках, засудження до кримінального покарання, а також даних, що стосуються здоров'я, статевого життя, біометричних або генетичних даних [4].

Під час проведення опитування та подальшого його транскрибування обов'язково мають бути дотримані всі норми законодавства. Адже, під час інтерв'ю респондент може випадково надати інформацію, яка становить державну таємницю. Публікація такої інформації може тягнути за собою не лише кримінальну відповідальність, а й зашкодити життю та здоров'ю інших людей. З інформацією, яка підлягає під категорію державної таємниці можна ознайомитись у ЗУ «Про державну таємницю» [3]. Так, в інтерв'ю заступниці міністра оборони України Г. Маляр закликала журналістів

не вказувати у своїх сюжетах і текстах назв медичних закладів та населених пунктів, де вони знаходяться [21]. Це пояснено тим, що ворог може обрати ці місця для нанесення ракетних або авіаційних ударів, що призведе до значної кількості жертв і руйнувань. Інформація у мирний час та під час воєнного стану може мати різну цінність, на що потрібно зважати.

Ще одним документом, який стосується зібрання свідчень російсько-української війни є ЗУ «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України». Цей Закон визначає правові та організаційні основи забезпечення захисту життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства та держави, національних інтересів України у кіберпросторі, основні цілі, напрями та принципи державної політики у сфері кібербезпеки, повноваження державних органів, підприємств, установ, організацій, осіб та громадян у цій сфері, основні засади координації їхньої діяльності із забезпечення кібербезпеки [6]. Війна сучасності, як вказано вище, це не лише військові наступальні чи оборонні операції наземного, підводного чи війська з різними типами й видами озброєння, це ще й війна у кіберпросторі. Як зазначив у своєму інтерв'ю голова Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації Ю. Щиголь «Існує два основних «інструменти» російських військових хакерів – це фішингові розсилання та розсилання шкідливого програмного забезпечення» [8]. Кібератаки можуть призвести до досить неочікуваних наслідків. Зокрема, інформація, яка зібрана дослідником, може бути використана у злочинних цілях, її можуть знищити або фальсифікувати. Тому забезпечення надійного зберігання свідчень є одним із основних завдань дослідника або установи, яка його патронує. Так, інформацію можна зберігати у хмарному сховищі, а сервер має знаходитись у безпечному місці (можливо, навіть за кордоном).

Особливості щодо проведення опитувань певних категорій теж є під прицілом дослідників з усної історії. Наприклад, існують певні норми щодо інтерв'ювання неповнолітніх, які стали свідком/жертвою злочину або військових подій. Якщо діти стають учасниками/свідками негативних подій, то, перш за все вони переживають напруження, тривогу, страх, почуття вини та сорому і, як правило, не розуміють його мету, не знають спеціальних термінів, їх лякає незнайома ситуація та люди.

Діти – це особливі свідки подій, адже через свій розвиток, когнітивні навички, залежність від тих, хто їх виховує, і пережиті ситуації потребують особливого ставлення. Дуже важливим стає планування і підготовка до бесіди з дитиною для того, щоб отримати достовірні відомості, необхідні для формування свідчень та недопущення повторного травмування дитини [12].

Одним з документів, в якому найбільш докладно визначаються вимоги до допиту дитини – свідка чи жертви злочинних посягань, є Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Лансаротська конвенція, 2007 р., CETS № 201), яка була ратифікована Верховною Радою України 27 серпня 2012 р. і набула чинності з 1 грудня 2012 р. Стаття 35 Конвенції безпосередньо стосується опитування дітей [14].

Конвенція передбачає опитування неповнолітніх компетентними органами для встановлення наявності злочину, однак деякі її постанови можна застосовувати при інтерв'юванні неповнолітнього з метою створення історичного джерела. Однак, якщо є нагальна потреба у такому опитуванні, то необхідно дотримуватись деяких рекомендацій. З етичної точки зору, не варто проводити опитування неповнолітніх взагалі, адже повторне пережиття деяких моментів може негативно вплинути на психічне здоров'я дитини, накласти відбиток на все життя або звести нанівець роботу психолога чи психотерапевта.

Окремою категорією для збору свідчень військових дій є військовослужбовці – представники ЗСУ, тероборони, інші військових підрозділів. Свідчення цієї категорії людей має свої особливості. Часто ці свідчення не можна публікувати або використовувати у наукових дослідженнях, адже вони являють собою державну таємницю. Водночас, окремо отримана інформація не відображає повної картини військового конфлікту.

Програма опитування військовослужбовців, яка розроблена працівниками Інституту національної пам'яті досить розлога, включає фактично всі питання, відповівши на які респондент зможе окреслити повну картину подій, у яких він брав участь. Однак, необхідно зважати на суб'єктивні обставини, що вплинули на розповідь респондента. Серед них у військовій антропології виділяють такі:

- по-перше, залежить у якому підрозділі військових формувань респондент або респондентка брали участь й сконцентрувати питання на цій ділянці військової історії;
- по-друге, необхідно зважати на релігійну приналежність або атеїзм, формування цінностей та традицій й звичаї як самого респондента, так і його оточення;

– по-третє, варто у кожного окремого опитуваного дізнатись про «образи війни» (що було символом їхнього військового формування, що він означає; можливо, відслідкувати певні військові забобони як елемент повсякденності) [18];

– по-четверте, необхідно враховувати емоційний стан респондента або респондентки (чоловіки помічають менше дрібниць, їхнє інтерв'ю може мати менше емоційне забарвлення, ніж жінок);

– по-п'яте, необхідно дізнатись у респондента про реабілітаційні заходи після звільнення із служби, соціальні гарантії, чи підтримує зв'язок із побратимами;

– по-шосте, по можливості, отримати від респондента фото та відео, що підтверджують його свідчення (можливо, наявні відео у Telegram, Instagram, різні меми за участі опитаного або створені ним, тощо). Така інформація допоможе візуалізувати події, наблизити науковця або читача до подій, що відбулися.

Не зважаючи на всі складені програми опитувань, не варто забувати що респондент це не історичне джерело, а жива людина із усім спектром емоцій, потребує відпочинку та психологічного розвантаження, адже спогади про війну надзвичайно важкі. Т. Титаренко вказує на те, що тривала воєнна травматизація може приводити як до негативних, так і до позитивних наслідків. Травматизація в негативному аспекті виявляється як суттєве зниження рівня психологічного здоров'я особистості, втраті нею почуття суб'єктивного благополуччя, а в позитивному аспекті – як підвищення життєстійкості, появи нових життєвих перспектив, активізації власного життєтворення [20].

Дискутується серед дослідників усної історії і питання, наскільки інтерв'юєр є терапевтом для респондента, чи допомагає інтерв'ю відновити душевну рівновагу опитаного. У роботі «Listening On The Edge: Oral History In The Aftermath Of Crisis» співредактор М. Кейв стверджує, що усні історики «ніколи не повинні вважати себе цілителями», і все ж тема усної історії як зцілення простежується по всій роботі.

Психолог і психоаналітик Г. Буланже стверджує, що лікарі, які практикують кризову усну історію, «не прагнуть бути терапевтами, але їх цікавить, чи є щось терапевтичне для їхніх інформаторів у процесі оповідання» [23]. Т. Кеннеллі та С. Е. Флемінг-Кук розмірковують про свій проєкт, який документує свідчення людей, які пережили стрілянину у Технологічному університеті Вірджинії: «Чи є усне інтерв'ю з історії кроком на шляху до зцілення? Можливо, завдяки розповіді вони стають цілителями для колективу, а також діячами історії?» [23]. Е. Кампісі у своїй роботі з тими, хто пережив кубинську міграційну кризу 1994 р., приходить до висновку, що усна історія може «надати можливості для зцілення тих, хто пережив травму, чиї історії приносять користь широкому суспільству. Усна історія як методологія добре підходить для допомоги в індивідуальному та соціальному зціленні, оскільки процес розповіді є природним засобом для створення нових значень та ідентичностей» [23]. Не професійні поради можуть лише нашкодити психоемоційному здоров'ю респондента, а тому необхідно врахувати всі фактори для проведення такого інтерв'ю. Г. Буланже, який працював над тим, щоб допомогти об'єднати поля усної історії та психології, вважає, що якщо респондент хоче говорити, то процес розповіді може бути корисним для підтвердження переживань травми респондента.

Усні історики досліджували потенційне збігання психічного здоров'я та усної історії. Е. Маккарті виступає за використання «втручання в усну історію», коли воно може бути корисним для людей, які страждають на рак, а Л. Тейлор проводить семінари для магістерської програми «Усна історія» Колумбійського університету, присвячену практичним усним історикам на тему терапевтичного використання розповіді. За найідеальніших обставин побудова наративу під час інтерв'ю може допомогти оповідачеві в процесі зцілення, навіть якщо воно не є терапією [23]. Хоча між двома сферами усної історії та психічного здоров'я може існувати потенційне збігання, існують також суттєві відмінності. Усна історія є загальнодоступною (за винятком випадків, коли існують обмеження, хоча ми всі знаємо, що вони доступні), тоді як терапія є приватною та захищеною. Терапевти мають вчений ступінь у своїй галузі навчання (психіатрія, психологія, соціальна робота). Вони пройшли сувору наукову та практичну підготовку як в академічних, так і в клінічних умовах, а їхня сфера є глобальною та регламентованою, з керівними органами, які визначають, хто може, а хто не може практикувати. З іншого боку, усні історики не зобов'язані мати вчений ступінь, отримувати ліцензію, брати участь у дослідницькому чи практичному компоненті. Немає клінік усної історії для навчання терапевтиці. Для того, щоб стати дослідником в галузі усної історії, не потрібний спеціальний диплом чи отримання ліцензії. В Україні немає жодного наглядового органу, який контролює

роботу дослідника усної історії за неетичність чи аморальність. Усні історики не обов'язково мають проходити підготовку з історії, антропології, соціології, фольклору чи іншої галузі або дисципліни, брати участь в онлайн-вебінарах, конференціях, тощо. Діяльність у цій сфері можуть здійснювати зацікавлені особи, без особливої підготовки, хоча певна необізнаність може вплинути на кінцевий продукт. Усні історики мають багато цілей, але головною є створення та поширення первинних джерел заради спільної публічної історії. [23].

Особливістю проведення інтерв'ю вирізняється і у таких осіб, як представники дипломатичних установ та діячів контррозвідки. Е. Б. Аарон, викладач Інституту регіональних досліджень LIAS при Лейденському університеті (Нідерланди), у своїй публікації доводить, що для більш об'єктивного висвітлення деяких подій чи ситуацій (які перебувають під грифом «Секретно») можна використувати метод усної історії. При дослідженні певної події варто провести опитування якнайширшої аудиторії, при чому багато інформації можна отримати від представників дипломатичної сфери та контррозвідки [22]. Він вказує, що більшість істориків, зокрема і у сфері міжнародних відносин, все ще покладаються на архівні дослідження, підходячи до усної історії з великою підозрою і вважаючи її невідповідною для своєї роботи. Однак такий підхід є невиправданим. Водночас складність проведення такого інтерв'ю з цими респондентами полягає у тому, що якщо вони не підібрали правильно висловлювання, то це може вплинути на поточні глобальні міжнародні справи.

Дж. Крамер, директор Центру усної історії Т. Гаррі Вільямса (штат Луїзіана, США) [23], розглядає можливість реалізації проєктів усної історії під час кризових ситуацій. Першою тезою її дослідження є – «Не нашкодь!». Тобто, при співбесіді та інтерв'ювання необхідно враховувати не лише психоемоційний стан респондента, а й фізичне здоров'я. Особливо актуальним розроблення методів усної історії такого характеру набуло під час тривалої кризи, як-от COVID-19. Дж. Крамер вказує на те, що питання про те, чи взагалі брати інтерв'ю у людей під час події, що розгортається, є дискусійним, особливо коли ці інтерв'ю відбуватимуться з людьми, які зазнали значних змін і, можливо, травми. Одне з головних занепокоєнь щодо інтерв'ю з людиною, яка пережила або все ще переживає травматичні події, зосереджується на обставинах як оповідачів, так і інтерв'юєрів. Наприклад, враховуючи потенційну фізичну, фінансову та психологічну вразливість опитуваних людей, які постраждали від COVID-19, Товариство усної історії радить практикам оцінювати терміновість інтерв'ю, а також стан інтерв'юєрів і оповідачів [23]. На перший погляд є сенс звернутися до усної історії для збирання нової інформації. Хоча більшість усних істориків стикаються з травмами під час будь-якої життєвої розповіді, природа польової роботи змінюється, коли проєкт усної історії проводиться під час поточної катастрофи – активної кризи – особливо довгострокова, сповільнена медична, економічна та політична криза, як-от COVID-19 [23] чи російсько-українська війна.

Однак Дж. Крамер вважає, що перевагу необхідно надавати очному інтерв'юванню. Багато експертів більше не вважають, що розмови достатньо, і далі виступають за додавання невербальних практик, щоб активувати ділянки мозку, які беруть участь у з'єднанні розуму з тілом. Цей елемент втілення було б особливо важливо пам'ятати під час усних розповідей, орієнтованих на кризу. Спогади про травму часто пов'язані з фізичними травмами та психологічними переживаннями. Досвідчені інтерв'юєри звертають увагу не тільки на власні фізичні відчуття, але й на мову тіла та переживання оповідачів. Це може бути складно під час віддаленого інтерв'ю, коли люди покладаються на з'єднання за допомогою відеоконференцій або телефонних дзвінків, а не віч-на-віч. Записувати історії оповідачів, поки криза все ще є центром їхнього досвіду, є ризиком подальшої травми [23].

А. Томпсон, професор історії в Університеті Монаша і колишній президент Міжнародної асоціації усної історії, також досить докладно розглядає проблему травмування під час проведення інтерв'ю. У публікації «Перегляд спогадів Анзака: травми, пам'ять та усна історія» він дослідив ідеї про травму, інтерсуб'єктивність та спокій пам'яті, які стали важливими теоретичними інструментами для усних істориків [28].

Водночас Дж. Ерін вказує, що в останні роки усна історія була відзначена практиками за її гуманізуючий потенціал та здатність демократизувати історію, обговорюючи розповіді людей і громад, яких зазвичай немає в архівах, з політичною та інтелектуальною елітою, яка зазвичай пише історію. Коли йдеться про наративи простих людей, які живуть в умовах соціальної та політичної стабільності, цінність усної історії безсумнівна.

Останніми роками усні історики все більше розширюють свій погляд, щоб розглянути розповіді про екстремальні людські переживання, такі як розповіді про виживання та втечі у відповідь

на масові звірства, що є особливо актуальним для інтерв'ю щодо російсько-української війни. Ця зміна в академічних і практичних інтересах викликає запитання: чи існують межі для усних історичних методів і теорії? І якщо так, які це межі? Публікація Дж. Ерін починає розв'язувати ці питання, спираючись на чотирнадцять місяців польової роботи в Руанді та Боснії і Герцеговині, під час яких науковиця провела численні інтерв'ю приблизно з сотнею тих, хто вижив, колишніх комбатантів і виконавців геноциду та пов'язаних з ним масових звірств. Дослідниця стверджує, що існують обмеження для застосування усної історії, особливо під час роботи в умовах сильно політизованих дослідницьких умов [26].

Щодо використання сучасних інформаційних технологій як одного із додаткових інструментів для більш об'єктивного дослідження, це питання теж постійно розглядається дослідниками усної історії. Надбаннями у цій сфері є дослідження Асоціації усної історії (<https://www.oralhistory.org/>). Цілий розділ публікацій присвячено розвитку усної історії в цифрову епоху. Перш за все, варто визначитись із технічним забезпеченням, яке може використовувати при створенні джерел як інтерв'ю. Незалежно від того чи це буде відеозапис чи аудіозапис, він має бути створений із подальшою можливістю щодо його транскрибування, збереження та використання у наукових дослідженнях. Докладні інструкції щодо використання цифрових технологій в усній історії прописані у замітках Д. Бойда, Т. Рівза, Б. Рейкеда, Л. Шоупс та ін. [15].

Серед останніх напрацювань у цій сфері для прикладу можна виокремити дослідників з Центру публічної історії та цифрових гуманітарних наук. Вони аналізували гібридний підхід, який передбачав індексацію інтерв'ю в документах Google, а потім створення складних архівних об'єктів в Omeka, які б пов'язували аудіо, проіндексований тематично, з архівним звуком [15].

Методологія усної історії значно більше розроблена за кордоном, ніж в Україні. Надбання у сфері усної історії необхідно активно використовувати при набутті практичних навичок у цьому напрямі. При інтерв'юванні необхідно враховувати такі фактори як фізичне, емоційне та психічне становище респондента. Основною роботою дослідника усної історії є не лише отримати якнайменш суб'єктивне джерело інформації про ту чи іншу подію, а й не нашкодити опитуваному.

Кожна категорія респондентів (можна поділити за різними критеріями) має свої особливості у проведенні інтерв'ювання. Розповідь та техніка опитування залежить від кожної категорії індивідуально, що позначається на методиці збору свідчень.

При інтерв'юванні варто використовувати всі можливі засоби та методи для якісного створення наративу, його подальшого транскрибування та збереження. Якщо інтерв'ю записується за допомогою аудіо, а не відео, то це не означає, що воно гірше. Кожний тип технічного оснащення має свої переваги та недоліки, а якість джерела, яке буде зберігатись або використовуватись у науковій роботі, у більшій мірі залежить від технічного забезпечення та навичок науковця.

Правильне юридичне оформлення усноісторичних свідчень допоможе використати їх у подальшому із найбільшою користю для науки та суспільно-політичного життя. Дослідники усної історії у процесі збору споминів мають неухильно дотримуватись як юридичних норм чинного законодавства, так і морально-етичних принципів. Водночас не потрібно забувати, що респондент – це не історичне джерело, це жива людина зі своїми переживаннями, страхами та емоціями. І лише тоді створення усноісторичних джерел буде мати позитивний результат.

Список використаних джерел та літератури:

1. Вебінар: «Усна історія в навчальному процесі: як створювати та працювати з усноісторичними свідченнями». URL: <https://clio.lnu.edu.ua/news/bebinar-usna-istoriia-v-navchalnomu-protsesi-iak-stvoriuvaty-ta-pratsiuvaty-z-usnoistorychnymy-svidchenniamy> (Дата звернення: 22.06.2022 р.).
2. Грінченко Г. Усна історія: Методичні рекомендації з організації дослідження: Для студентів і аспірантів. Харків, 2007. 28 с.
3. ЗУ «Про державну інформацію». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855-12#Text> (Дата звернення: 22.06.2022 р.).
4. ЗУ «Про захист персональних даних». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text> (Дата звернення: 22.06.2022 р.).
5. ЗУ «Про інформацію». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text> (Дата звернення: 22.06.2022 р.).
6. ЗУ «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text> (Дата звернення: 22.06.2022 р.).
7. Історичний фронт: про збереження свідчень війни розповіла Тетяна Ковтунович. URL: <https://www.oa.edu.ua/ua/info/news/2022/06-04-01> (Дата звернення: 22.06.2022 р.).

8. Кібервійна: російські хакери використовують проти України два основні «інструменти». URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-technology/3478085-kibervijna-rosijski-hakeri-vikoristovuut-proti-ukraini-dva-osnovni-instrumenti.html> (Дата звернення: 22.06.2022 р.).
9. Кілар А. Методика усної історії: теорія та практика (на прикладі інтерв'ю з учасниками російсько-української війни). *Усна історія в Україні: досвід, перспективи. Джерельна база усної історії*. URL: <http://surl.li/cgjch> (Дата звернення: 21.06.2022 р.).
10. Кісь О. Усна історія в сучасній Україні: здобутки і виклики часу. URL: <https://ua.boell.org/uk/2017/01/16/usna-istoriya-v-suchasniy-ukrayini-zdobutki-i-vikliki-chasu> (Дата звернення: 22.06.2022 р.).
11. Кісь О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади. *Україна модерна*. Ч. 11. С. 7 – 21.
12. Когут Я., Хомин О., Жидецький Ю., Пряхіна Н., Кіржецький Ю., Січковська І. Формування ювенальної компетентності поліцейських : навчально-методичний посібник. / за заг. ред. Я. Когута. Львів, 2020. С. 81.
13. Козак В. Захист персональних даних та правила приватності при дослідженнях в Інтернет. URL: <http://uam.in.ua/upload/medialibrary/de7/de7199d7eeaf41d8582cbff76d2f4368.pdf> (Дата звернення: 22.06.2022 р.).
14. Методичні рекомендації щодо опитування дітей, що стали свідками та/або жертвами насильства, а також вчинили насильство: Метод. посіб. / Автори-упоряд.: Д. Пурас, О. Калашник, О. Кочеміровська; Т. Цюман; за заг. ред. Т. Цюман. Київ, 2015. С. 4.
15. Нариси УІА. URL: <https://www.oralhistory.org/ohda-essays/> (Дата звернення: 27.06.2022 р.).
16. Почепцов Г. Сенси і війни. Україна і Росія в інформаційній та смислових війнах. Київ, 2016. С. 95.
17. Российские СМИ являются одним из ключевых элементов гибридной войны против Украины – Парубий. URL: <https://www.unian.net/politics/920622-rossiyskie-smi-yavlyayutsya-odnim-iz-klyuchevyih-elementov-gibridnoy-voynyi-protiv-ukrainyi-parubiy.html> (Дата звернення: 22.06.2022 р.).
18. Сенявская Е.С. Военная антропология: опыт становления и развития новой научной отрасли. *Вестник Мининского университета : Социальные и гуманитарные науки*. 2016. № 1–2. С. 1–14.
19. Сіропол В. Усні свідчення та спогади як джерело до вивчення діяльності санітарно-медичної служби радянської армії в роки Великої вітчизняної війни. URL: http://history.org.ua/JournALL/war/war_2010_13/8.pdf (Дата звернення: 21.06.2022 р.).
20. Титаренко Т. М. Особистість перед викликами війни: психологічні наслідки травматизації. *Проблеми політичної психології : зб. наук. праць*. Київ, 2017. Вип. 5 (19). С. 3 – 10.
21. У Міністерстві оборони пояснили, як журналістам писати про лікарні, щоб не нашкодити. URL: <https://detector.media/infospace/article/200267/2022-06-18-u-ministerstvi-oborony-royasnyly-yak-zhurnalistam-pysaty-pro-likarni-shchob-ne-nashkodyty/> (Дата звернення: 22.06.2022 р.).
22. Aharon E. Doing Oral History with the Israeli Elite and the Question of Methodology in International Relations Research. *The Oral History Review*. 2020. Vol. 47, Is. 1.
23. Cramer J. «First, Do No Harm»: Tread Carefully Where Oral History, Trauma, and Current Crises Intersect. *The Oral History Review*. 2020. Vol. 47, Is. 1.
24. Documenting Ukraine. URL: <https://www.iwm.at/program/documenting-ukraine> (Дата звернення: 22.06.2022 р.).
25. How to Do Oral History. URL: <https://siarchives.si.edu/history/how-do-oral-history> (Дата звернення: 21.06.2022 р.).
26. Jessee E. The Limits of Oral History: Ethics and Methodology Amid Highly Politicized Research Settings. *The Oral History Review*. 2011. Vol. 38, Is. 2.
27. Tebeau M. Case Study: «Visualizing Oral History». URL: <http://ohda.matrix.msu.edu/2012/06/visualizing-oral-history/> (Дата звернення: 27.06.2022 р.).
28. Thomson A. Anzac Memories Revisited: Trauma, Memory and Oral History. *The Oral History Review*. 2015. Vol. 42, Is. 1.
29. Witnessing the War in Ukraine: Oral History and Interview-Based Research Summer Institute. URL: <https://www.ualberta.ca/canadian-institute-of-ukrainian-studies/news-and-events/conferences/2022/oral-history-research-summer-institute.html> (Дата звернення: 21.06.2022 р.).

References:

1. Hrinchenko, H. *Usna istoriia: Metodychni rekomendatsii z orhanizatsii doslidzhennia: Dlia studentiv i aspirantiv*. Kharkiv, 2007. 28 s.
2. Kilar A. *Metodyka usnoi istorii: teoriia ta praktyka (na prykladi interv'iu z uchasnykamy rosiisko-ukrainskoi viiny)*. *Usna istoriia v Ukraini: dosvid, perspektyvy. Dzherelna baza usnoi istorii*. URL: <http://surl.li/cgjch> (Дата звернення: 21.06.2022 р.).
3. Kis O. *Usna istoriia v suchasniy Ukraini: zdobutky i vyklyky chasu*. URL: <https://ua.boell.org/uk/2017/01/16/usna-istoriya-v-suchasniy-ukrayini-zdobutki-i-vikliki-chasu> (Дата звернення: 22.06.2022 р.).
4. Kis O. *Usna istoriia: stanovlennia, problematyka, metodolohichni zasady*. *Ukraina moderna*. Ch. 11. P. 7 – 21.
5. Kohut Ya., Khomyn O., Zhydetskyi Yu., Priakhina N., Kirzhetskyi Yu., Sichkovska I. *Formuvannia yuvenalnoi kompetentnosti politseiskyykh : navchalno-metodychnyi posibnyk*. / za zah. red. Ya. Kohuta. Lviv, 2020. P. 81.
6. Kozak V. *Zakhyst personalnykh danykh ta pravyla pryvatnosti pry doslidzhenniakh v Internet*. URL: <http://uam.in.ua/upload/medialibrary/de7/de7199d7eeaf41d8582cbff76d2f4368.pdf> (Дата звернення: 22.06.2022 р.).
7. Pocheptsov H. *Smysly i viiny. Ukraina i Rosiia v informatsiini ta smyslovykh viinakh*. Kyiv, 2016. S. 95.
8. Senyavskaia E.S. *Voennaia antropologiya: opyt stanovleniya y razvityia novoi nauchnoi otrasly*. *Vestnyk Mynynskoho unyversyteta : Sotsyalnye y humanitarnye nauky*. 2016. № 1–2. S. 1–14.
9. Siropol V. *Usni svidchennia ta spohady yak dzherelo do vyvchennia diialnosti sanitarno-medychnoi sluzhby*

radianskoi armii v roky Velykoi vitchyznianoï viiny. URL: http://history.org.ua/JournALL/war/war_2010_13/8.pdf (Data zvernennia: 21.06.2022 r.).

10. Tytarenko T. M. Osobystist pered vyklykamy viiny: psykhologichni naslidky travmatyzatsii. Problemy politychnoi psykhologii : zb. nauk. prats. Kyiv, 2017. Vyp. 5 (19). P. 3 – 10.

30. Aharon E. Doing Oral History with the Israeli Elite and the Question of Methodology in International Relations Research. The Oral History Review. 2020. Vol. 47, Is. 1.

31. Cramer J. «First, Do No Harm»: Tread Carefully Where Oral History, Trauma, and Current Crises Intersect. The Oral History Review. The Oral History Review. 2020. Vol. 47, Is. 1.

11. Jesse E. The Limits of Oral History: Ethics and Methodology Amid Highly Politicized Research Settings. 2011. The Oral History Review. Vol. 38, Is. 2.

12. Tebeau M. Case Study: «Visualizing Oral History». URL: <http://ohda.matrix.msu.edu/2012/06/visualizing-oral-history/> (Data zvernennia: 27.06.2022 r.).

13. Thomson A. Anzac Memories Revisited: Trauma, Memory and Oral History. The Oral History Review. 2015. Vol. 42, Is. 1.